

омогућно је да се обухвати, искористи и анализира сва постојећа грађа, као и извори о русаљама и русаљском ритуалу, а што у досадашњим радовима није био случај јер се преко бројних података из богатих извора прелазило из различитих разлога – најчешће зато што нису подржавали понуђена тумачења. Поред тога што наглашавањем друштвених улога и односа у локалној заједници, те економских аспеката, као битних параметара за разумевање овог ритуала, врши његово измештање из сфере наводно недокучивог у више овоземаљаски домен, аутор даје убедљиве одговоре на питања која у досадашњим анализама русаљског ритуала нису нашла задовољавајуће тумачење, као што су, на пример – како се и зашто русаљски ритуал преносио с колена на колено, на који начин се и зашто ритуал проширио на велики број села источне Србије и, коначно, како је и зашто овај специфични феномен нестао са ритуалне позорнице нашег традицијског друштва, где указује, рецимо, на значајну улогу цркве у процесу одумирања ове ритуалне праксе, што је чињеница која до сада није била разматрана, а која представља један од битних фактора престанка обављања русаљског ритуала.

Бојан Жикић

Miloš Matić, *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*, Etnografski muzej u Beogradu, Beograd 2009, 195 str.

Zanimanje za razmenu dobara, kao univerzalnu ljudsku aktivnost, nije novo u antropologiji. Studije koje su poslužile kao ishodište za stvaranje ekonomske antropologije najčešće su bile orijentisane ka primitivnim zajednicama, zbog čega

se javila potreba nalaženja novog pristupa u cilju proučavanja razmene dobara u seljačkim društvima. U skladu s tim, autor Miloš Matić iznosi vlastitu nameru da razmenu dobara posmatra kao *višeslojnu ekonomsku strategiju* u organizaciji seljačkog društva, a ne kao jednostavan ili jednostran ekonomski i socijalni čin. Ovakvo formulisana ekonomska strategija bila je neophodna za definisanje i orijentaciju unutar socijalnog prostora, kao i za definisanje odnosa sa *drugima*. Cilj autora, između ostalog, jeste i da sagleda razmenu dobara kao proces racionalnog donošenja ekonomskih odluka u datom ekonomskom i socijalnom kontekstu.

U odeljku *Teme iz ekonomske antropologije* autor daje pregled zanimanja nauke za ekonomski život čoveka. Kao jedan od ključnih zaokreta apostrofira onaj koji se dogodio okretanjem antropologije ka proučavanju društava koja su sastavni deo širih celina. Na ovaj način, predmet proučavanja postaju seljačka društva, a uvažavanje tema iz svakodnevnog života nužno je vodilo i proučavanju ekonomske organizacije.

Kada se u zapadnoj intelektualnoj misli pojavio pojam *homo economicus* najpre je shvaćen kao "životinja za pravljenje novca". Nasuprot tome, savremena upotreba termina *homo economicus* označava čoveka koji teži ostvarenju najvećeg mogućeg blagostanja, u skladu sa dostupnim informacijama o mogućnostima i različitim prirodnim ili institucionalnim ograničenjima vlastitih sposobnosti za ostvarenje zadatih ciljeva. Ovakva postavka jasno implicira racionalnost tzv. ekonomskog čoveka. Međutim, bitno je naglasiti da u njegovoj racionalnosti sami ciljevi ne moraju nužno biti racionalni u socijalnom ili etičkom smislu, već da je ključna težnja da se postavljeni

ciljevi ostvare uz ulaganje najmanjeg mogućeg napora i sredstava.

Opšta kretanja u nauci išla su u pravcu formulisanja dva konceptualna pravca: supstantivizma i (ekonomskog) formalizma. Racionalna čovekova ekonomska kalkulacija, tj. kalkulacija pozitivnog ishoda balansa uloženo–dobijeno u skladu je s idejama savremene formalne ekonomije. Jedna od ključnih karakteristika ovog koncepta jeste usredsređivanje na pojedinca i na ideju o slobodnom izboru, kao i na postojanje uslova oskudice. S druge strane, ideja da je ekonomija način na koji društvo zadovoljava svoje materijalne potrebe, u skladu je sa supstantivističkim konceptom. Rodonačelnik ovog koncepta je Karl Polonji, koji čoveka posmatra kao zavisnog od prirode i članova zajednice.

U suštini, formalizam i supstantivizam u svojim formulacijama polaze od dva različita tipa društva: modernog, civilizovanog i primitivnog. Debata se najpre ticala metoda, a kasnije i samih tema, a obimnu raspravu najlakše je sagledati kroz opozicione parove – *primitivno : moderno (kapitalističko) društvo; zajednica: pojedinac; razmena: tržište; uklopljenost u socijalnu organizaciju: nezavisnost od socijalne organizacije; bez novca: upotreba novca...* Opšta netrpeljivost dovela je do zamiranja ekonomske antropologije, ali razrešenje debate počelo je da nazire osamdesetih godina XX veka, kada u ekonomskoj antropologiji počinje da dominira ideja o potrebi obuhvatanja ukupnog kulturnog konteksta, što je vodilo objašnjavanju ekonomskog ponašanja čoveka kao kompleksnog kulturnog konstrukta.

Studija, dalje, kreće u pravcu analize pojedinih pojmova. Prvi je pojam tržišta koji u savremenom društvu podrazumeva efikasno rešenje distribucije resursa, odnosno robe i usluga, pri čemu se racio-

nalnost distribucije zadržava. Tržište je samokontrolišući sistem distribucije resursa i dobara i jedno od ključnih karakteristika savremene ekonomije.

U ekonomskoj antropologiji tržište označava mesto, tj. tržnicu na kojoj cirkulišu različite vrste robe, ali i informacije. U ekonomiji Zapada, pored konkretnog mesta, tržište označava i apstraktan pojam nezavistan od lokacije i podrazumeva one koji potencijalno kupuju ili prodaju. Jedan od dominantnih mehanizama kapitalističkih tržišta je odnos cena i potražnja robe. U slučaju tržišne ekonomije, na tržište se iznosi sve što jedno društvo proizvodi, dok u primitivnim ekonomskim sistemima u transakcijama učestvuju samo pojedine klase stvari i određene grupe dobara. Takođe, važno je naglasiti da reciprocitet (nekada i redistribucija) u primitivnim društvima podrazumeva direktnu racionalnu ekonomsku kalkulaciju, jer se u reciprocijalnu transakciju unose viškovi, dok se potražuje nužno, što važi i za seljačku ekonomiju.

Logičan nastavak studije kretao se u pravcu razmatranja novca. Zajedničko svakom dobru koje se pojavi na tržištu je dobijanje statusa robe. Njegova vrednost se tada ocenjuje, a dominantni evaluativni odnos modernih tržišta jeste odnos ponude i potražnje. Tako utvrđena vrednost izražava se novcem. Na kapitalističkom tržištu novac je, takođe, i univerzalno sredstvo razmene, sredstvo plaćanja, ali i sredstvo izjednačavanja različitih klasa stvari. Međutim, kako autor ističe, u mnogim nekapitalističkim društvima u transakcije ulaze samo pojedine klase stvari bez upotrebe medijuma kao što je novac. Ipak, mnoga primitivna društva u razmene unose drugačije medijume, a u literaturi oni su poznati kao "primitivni novac". Kao najbitnija odlika primitivnog novca izdvaja se neuniverzalnost, a

ono što se koristi kao novac stvar je društvenog dogovora i percepcije pojma vrednosti, što novcu pruža socijalnu i moralnu konotaciju.

Sledeće pitanje koje autor razmatra je pitanje oskudice. U ekonomskoj antropologiji mahom postoji slaganje da se racionalno ekonomsko odlučivanje i težnja za povećanjem iskoristivosti odvija uvek u uslovima oskudnih resursa. Međutim, ekonomisanje se ne mora nužno odnositi isključivo na materijalna sredstva. Autor ističe da se oskudica može smatrati i kulturnom kategorijom, tj. kulturnim konstruktom.

Na temelju dihotomija između modernih i primitivnih društava, ali i na pokušajima da se neki ključni pojmovi izjednače, razvila se potreba za otkrivanjem osnovnih postulata ekonomskog ponašanja čoveka. Ključni pojam tako postaje ekonomisanje. Autor se slaže sa Burlingovim viđenjem ekonomisanja kao odnosa između čovekovih ciljeva i sredstava kojima postiže te ciljeve, pri čemu su ciljevi i sredstva manje bitni od samog načina. Način, zapravo, podrazumeva različite kulturne oblike ponašanja i mišljenja koji vode ostvarenju nekog cilja, što potvrđuje racionalnost ekonomskog ponašanja čoveka, bez obzira kojem tipu društva pripada.

Kao naročito važan proces, autor vidi proces uvođenja inovacija. Kulturni kontekst uslovljava percepciju korisnosti, relevantnih informacija i znanja, kao i pravljenje racionalnog ekonomskog izbora, ali ne sprečava mogućnost uviđanja potencijalne ekonomske koristi, usled uvažavanja novih informacija i znanja, koje mogu promeniti shvatanje ekonomske kalkulacije uloženo – dobijeno i vremenom uticati na promenu kulturnog konteksta.

Nakon sveobuhvatnog razmatranja, autor izdvaja dva opšta zaključka. Prvi se

odnosi na to da nekapitalistički ili netržišni ekonomski sistemi poseduju mnogobrojne karakteristike klasičnih, pa čak i neoklasičnih ekonomskih sistema, uz kulturno determinisane varijacije. Drugi zaključak odnosi se na to da su procesi u pojedinačnim ekonomskim sistemima veoma kompleksni, da zavise od mnogobrojnih specifičnih faktora, da nisu izolovani od ostalih aspekata života i samim tim ne mogu se posmatrati izolovano.

Poglavlje *Ekonomska organizacija seljačkih društava* bavi se ključnim karakteristikama seljačke ekonomije. Autor se u svojim razmatranjima zadržava na seljačkim društvima koja smatra konvencionalnim, tj. na evropskim i azijskim društvima.

Težnja da se seljačka društva postave u uprošćenu komparativnu šemu između primitivnih i civilizovanih nije opravdana, izuzev u slučajevima kada su u pitanju specifične okolnosti agrarizacije primitivnih naroda. Šematski niz koji postulara Anri Mendra: divljak – seljak – poljoprivrednik umnogome je pojednostavljen, a seljak je predstavljen kao vrsta prelaznog oblika između dva krajnja člana. Međutim, i u mnogim savremenim radovima primetna je slična postavka, što autor naziva zabrinjavajućim.

Za ključnu karakteristiku ekonomske organizacije seljačkog društva autor preuzima Volfovo shvatanje da je seljaštvo uvek deo veće, složenije društvene konstrukcije. Za seljačku ekonomiju svojstveno je i to da ona podrazumeva određenu formu odsustva kontrole nad sredstvima za proizvodnju, usled visokog stepena centralizacije. Seljak, zapravo, proizvodi za globalno društvo, zadržavajući nužno za zadovoljavanje egzistencijalnog minimuma. Međutim, proizvodnja za vlastite potrebe ne podrazumeva samo proizvodnju hrane, nego svih neophod-

nih sredstava za opštu materijalnu egzistenciju i ceremonijalne potrebe, kao i za različite rente. Slično je i sa novovekovnim seljaštvom koje u nešto većoj meri kontroliše vlastitu ekonomiju i u većoj meri učestvuje na tržištu, ali, ipak, ne ostvaruje ekonomsku slobodu.

Seljaštvo učestvuje u dve primarne sfere tokova razmene: unutar seljaštva i sa globalnim društvom, a ova učešća omogućavaju seljaku da ostvari veliki broj horizontalnih, ali i vertikalnih veza. Postavljanje seljačke ekonomije u okvir strukturnog odnosa između globalnog i seljačkog društva, predstavlja krucijalnu razliku između seljačke i primitivne ekonomije. Racionalna ekonomska kalkulacija, shodno tome, uvek u odnos uzima vezu sa globalnim društvom, uz nastojanje da se sa njim održavaju stabilni odnosi strukturne subordinacije. Ekonomska subordiniranost najočiglednija je u određenim vidovima davanja globalnom društvu, koja su odraz asimetričnih ekonomskih i socijalnih odnosa, zasnovanih na neposredovanju realne izvršne moći seljaštva. Strukturni subordinirani odnos, Matić naglašava, jeste i ključni kulturni diskurs za razumevanje seljačke ekonomije.

Proizvodnja i potrošnja organizovane su na nivou porodice, tj. domaćinstva, što vodi zaključku da svaka domaćinska grupa ima autarkičnu ekonomsku organizaciju. Ipak, ekonomska autarkičnost nije potpuna, a uniformnost proizvoda utiče na to da učestvovanje seljaka na lokalnom tržištu bude nužno. Takva participacija, dalje, otvara i pitanje novca u seljačkoj ekonomiji. Seljaštvo, naime, nema "svoj" novac, poput primitivnih društava, već koristi novac globalnog društva i nije činilac koji učestvuje u određenju vrednosti i značaja novca. Svoju primenu novac najčešće ima u kriznim situacijama ili u proširenju poseda, zbog čega se izjednačava i sa pojmom baštine.

Autor ističe da novije rasprave o seljaštvu najčešće govore o seljačkoj farmi. Međutim, učešće na tržištu i dalje je delimično. U mnogim zemljama seljaštvo je pribegavalo strategiji ulaska u industriju, nadajući se boljem položaju, a promene koje su se odigrale u seljaštvu karakterišu dva obeležja. Prvi je, upravo, kretanje ka industriji, a drugi podrazumeva transfer visoke tehnologije ka poljoprivredi, čime je izvršen i upliv kapitalističke ekonomske organizacije, usled čega tržište i profit pronalaze mesta u načinu mišljenja seljaštva. Zbog svega ovoga, danas pre možemo govoriti o agrarnom preduzetniku koji teži akumulaciji bogatstva i kapitala, nego o seljaku.

Poglavlje *Razmena dobara i ekonomska strategija* ističe nužnost pravljenja razlike između razmene dobara u seljaštvu kada ono ne izlazi na lokalno tržište i tržišne razmene dobara. Ta dva sistema podrazumevaju različitu socijalnu i ekonomsku organizaciju i operišu različitim vrstama kapitala. Neke od razlika svode se na to da tržišna razmena uključuje novac, dok u seljačkom kontekstu uključuje snažnu moralnu konotaciju, budući da ne podrazumeva trenutno uzvratanje. Iz ovoga proizlazi da ni socijalni odnosi nisu vremenski ograničeni, ali i da nisu promenljivi. Ukoliko do promene dođe, onda ona sa sobom povlači sankcije. Autor, dalje, razmatra tezu o čistom daru, prihvatajući viđenje da on kao takav ne postoji, budući da podrazumeva davanje dara bez obeštećenja, bez socijalne interakcije, pa čak i bez zahvalnosti.

Baveći se inventarom stvari koje ulaze u seljačke transakcije, autor podseća da se antropološka vizura razmene dobara prevashodno odnosi na ceremonijalnu razmenu dobara koja je jasno strukturirana u skladu s običajnim normama. Autor prihvata Kovačevićev zaključak da se na eksplicitnom nivou rituala javlja *dariva-*

nje. Zatim, uzima u obzir tezu o odgađanju uzvrćanja ili ispostavljanja zahteva za uzvrćanjem, i sagledava niz ceremonijala iste vrste u dužem periodu, što ga navodi na zaključak da se radi o razmeni dobara postavljenoj u beskrajn niz darivanja i uzvrćanja darova.

Obim transakcija najveći je u svadbenim ritualima, zbog čega se Matić u najvećoj meri zadržava na njima. Pored ceremonijalne razmene, uočljiva je i vanceremonijalna razmena dobara najčešće između bliskih domaćinskih grupa. Razmena rada odnosi se na poljoprivredni rad, a ponekad i na rad stoke. U cilju ostvarenja ekvivalencije pozajmljenog i vraćenog rada poznat je i princip uvođenja *nadnice*.

Dve ključne klase stvari koje učestvuju u razmeni pripadaju ili sferi socijalnog kapitala (utilitarna materijalna dobra, u koja spadaju i usluge i gostoprinstvo), ili sferi ekonomskog kapitala (seljački poljoprivredni rad). Princip je takav da sva dobra koja se javljaju kao ceremonijalni darovi, ali i ona u vanceremonijalnim transakcijama, ulaze u dugotrajne odnose razmene. Ipak, ključni resursi poput poljoprivrednog rada, zemlje, semena... bivaju unešeni samo u kratkoročne razmene uz jasna i strogo definisana pravila.

Zaključujući razvrstavanje dobara koja se unose u transakciju, autor izdvaja pojedine sfere, poput: 1. sferu ceremonijalne razmene; 2. sferu razmene rada; 3. sferu razmene dobara u vidu međusobne solidarnosti; dok se tržišna razmena, javlja kao četvrta faza.

U daljem razmatranju autor se bavi ekonomskom kalkulacijom i uviđa da se tokom kriznog perioda, krajem XX veka, javilo odsustvo ekvivalencije dobara i gozbe, koja je sastavni deo ceremonijala. Da se ne radi o iracionalom postupku, ja-

sno je ukoliko se razmena razume kao jedan od ključnih mehanizama koji obezbeđuju dugo trajanje socijalne reprodukcije. Dugoročni nizovi *davanja* i *primanja*, kroz posedovanje prava i imanja obaveze, pružaju mogućnost da se ekvivalentnost ostvari u nekom periodu budućnosti, a kao osiguranje javlja se naslednost uloge i davaoca i primaoca. Dokaz da se radi o racionalnim postupanjima, nalazi se i u pojavi dogovaranja, nagodbi, pa i cenjkanja, najčešće među socijalno bliskim učesnicima razmene. Pojava pretvaranja dobijenih dobara u poželjna sredstva, takođe, je uobičajena. Pretvaranje najčešće podrazumeva transfer u novac.

Racionalna ekonomska kalkulacija naročito je izražena u razmeni poljoprivrednog rada. Takva razmena, takođe, podrazumeva dva niza: niz davanja i niz uzvrćanja, a na rad se šalje samo višak radne snage jednog domaćinstva, bez ugrožavanja ličnih interesa.

Preispitujući strategije kojima se domaće seljaštvo koristilo u XX veku, autor navodi da je jedna od njih podrazumevala smanjenje obima proizvodnje usled nedostatka radne snage, što je bila posledica direktne intervencije globalnog društva, tj industrijalizacije i prelivanja seoskog stanovništva u gradove.

Period tranzicije, koji u Srbiji počinje sredinom 80-ih godina XX veka, po mišljenju Matića, pred seljaštvo stavlja izbor između dve strategije. Prva se odnosi na *izbegavanje rizika* i maksimalno uvećanje efikasnosti iskorišćavanja postojećih resursa, shodno principima ekonomske autarkičnosti domaćinstva. Druga strategija ogleda se u *uvećanju proizvodnje* zarad uvećanja prihoda, mada i tu dominira princip potrošnje u okviru domaćinstva, a ne njegovo pretvaranje u aktivnog učesnika na tržištu.

Kada je reč o autarkičnosti savremenog seljaštva, autor ističe da se radi o formi koju naziva semiautarkičnost. Razlog tome vidi u nepromenjenoj ekonomskoj organizaciji u čijem centru je porodica, dok se samo sadržaj potrošnje izmenio u skladu s pojedinim tržišnim trendovima.

U završnom odeljku nazvanom *Izvesnost razmene dobara* autor sumira ideju o ekonomskoj organizaciji seljačkih društava kao autarkičnih, iako je nivo samodovoljnosti mali. Koncepti seljačke ekonomije koji se ogledaju u razmeni dobara, bilo ceremonijalnoj, bilo u razmeni

rada, predstavljaju efikasan i racionalan vid distribucije resursa i proizvoda. Ključna karakteristika ekonomske organizacije prepoznata je u strukturalnoj bezvremenosti i jasno definisanim obavezama davanja i uzvratanja, što obezbeđuje dugoročnu *izvesnost*, a time i sigurnost. Upravo ta izvesnost i mogućnost predviđanja ishoda učinile su da razmena dobara dobije novi značaj u kriznim godinama s kraja XX veka i početka XXI veka.

Ljubica Milosavljević